

Kitap Tanıtma:

YUSUF ALPEREN AYDIN, *Müteşebbis ve Devlet: 18. Yüzyılda Peksimetçibaşı Nureddin Ağa'nın Yükselişi*, Kitabevi, İstanbul 2016, 123 sayfa, ISBN 978-605-4907-90-8.

Sanayi devrimi öncesi yüzyıllarda orduyu savaş alanına götürmek ve ordunun ihtiyaçlarını karşılayarak disiplin altında tutabilmek hükümdarlar ve komutanlar için savaşın kendisinden daha büyük çaba gerektiriyordu. 18. yüzyıla gelindiğinde orduların büyümesiyle karşılaşılan engeller de büyüdü. Bu yüzyılda özellikle Avrupa devletleri büyüyen orduları finanse edebilmek için bütçelerinin bazen tamamını harcıyor ve zaman zaman bütçelerini aşarak iç veya dış borç alımına gidebiliyorlardı.¹ Bu noktada, devletler özellikle iki konuda büyük sorun yaşıyorlardı: taşradaki vergi kaynaklarından gelirlerin maksimum oranda toplanması ve ordunun yiyecek, mühimmat ve yem ihtiyaçlarının karşılanması. Dönemin Avrupa devletleri ilk sorunu çözebilmek için literatürde *tax farming* adı verilen sistemden sıklıkla yararlanırken, Osmanlı Devleti bunun benzeri olan *iltizam* ve *malikane* sistemlerini kullanmayı tercih etti.²

Yukarıda belirtilen ikinci soruna ise Avrupa devletlerinin ürettikleri çözüm ordunun iaşesinin aracı müteahhitler kullanılması şeklinde oldu.³ Osmanlı Devleti de benzer bir yöntem kullanarak 18. yüzyılda ordunun iaşesini sağlamada ayanlardan büyük oranda faydalandı. Bununla beraber, devlet zaman zaman temin edilecek malzeme veya ürünün esnaf grubunu ya da bu gruptan tek bir esnafı bu işle görevlendiriyordu. Bu, literatürde sık sık tekrarlanmasına rağmen şimdiye kadar bu görevi yapan kişilerin monografileri yazılmamıştır. Bu bakımdan, Yusuf Alperen Aydın'ın bu yazıda ele alınacak eseri 18. yüzyıl Osmanlı araştırmalarında önemli bir yere sahiptir.

Doktora çalışmasını 18. Yüzyıl (1700-1770) Osmanlı Donanması üzerine hazırlayan ve aynı çalışma alanı üzerine bir çok makalesi bulunan Aydın, peksimet temini konusuyla da doktora çalışması sırasında karşılaşmıştır. Eser giriş ve sonuç dışında beş bölümden oluşmaktadır. *Peksimet ve Peksimetçibaşılık* başlıklı ilk bölüme (ss.9-24) peksimetin tarihsel süreçte ortaya çıkışını ele alarak başlar. Buna göre, peksimet ekmeğın muhafaza edilecek uzun süre tüketilebilmesi⁴ ihtiyacından ortaya çıkmıştır. (s.10) Osmanlılar'da ise peksimetle

¹ Avrupa'da orduların büyüyen hacmi için bkz: Geoffrey Parker, *Askeri Devrim: Batı'nın Yükselişinde Askeri Yenilikler*, Çev. T. Zorlu, İstanbul 2006.

² Devletin savaşıardan kaynaklı nakit ihtiyacını karşılamak için bulduğu çözümler için bkz: Baki Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)* İstanbul 2003; Erol Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikane Uygulaması*, İstanbul 2013.

³ Martin van Creveld, *Supplying War: Logistics from Wallenstein to Patton*, Cambridge 1977.

⁴ Peksimetin çok uzun süreler tüketilebileceği anlaşılması için Mustafa Kesbi'nin eserinde *Garibe-i peksimâd* başlığı altında anlattığı bir olayı burada aktarmak faydalı olabilir: 1739 senesindeki seferi sırasında

İlgili ilk kayıtların donanmayla bağlantılıdır. Çünkü donanmada görev yapan zümre kara ordusundan farklı olarak donanmanın haftalarca besin kaynaklarından uzak kalmaktaydı. (ss.11-12) 18. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı Donanmasında küçük boyutlu çekdiri tabir edilen gemiler yerlerini büyük boyutlu, yüzlerce leventin görev yaptığı kalyonlara bırakmış olduklarından aylarca denizlerde görev yapmaları mümkün olmuştu. Bu durum kalyonlarda daha fazla peksimetin taşınması ihtiyacını (Personel başına iki kantar: 112,89 kg. s.14) ortaya çıkardı. Bu şekilde, peksimete ilgili işlerin hacmi arttığı için, *Peksimet Emaneti* kuruldu. (s.14-15) Ancak, yazar bu emanetin ne zaman kurulduğuna dair bir bilgi vermez.

Yazar bölümün geri kalan kısmında devletin peksimet esnafıyla olan ilişkilerine yer vermiştir. Buna göre, devlet esnafa peksimeti kendi belirlediği fiyatlarla almak isterken esnaf çoğu zaman fiyatları düşük bularak itirazlarda bulunmuştur. En sonunda, devlet esnaf grubunu muhatap almak yerine sadece bir esnafa anlaşarak peksimet temin etme yoluna gitmiştir ve çıkan sorunlarda bu esnafi sorumlu tutmayı benimsemiştir.(s. 24)

İkinci bölümün (ss.24-53) başlığı *Hacı Nureddin ve Çevresi*'dir. Yukarıda belirtildiği gibi artık bir esnaf grubu yerine tek bir esnafa çalışmayı tercih eden devlet, 3 Temmuz 1707'de peksimetçibaşlık görevine Hacı Nureddin ve kardeşini getirir. Yazar, Hacı Nureddin'in atanmasında o dönem sadrazam olan Çorlulu Ali Paşa'nın vakıflarına bağlı tersane civarındaki ekmekçi, çörekçi ve peksimetçi dükkanlarının kiracısı olmasının muhtemel olduğunu düşünmektedir. Buna delil olarak atama beratında bu kiracılık durumunun ifade edilmiş olmasını gösterir. (ss. 32-33) Beratla Hacı Nureddin ve kardeşi:

“...donanmaya her yıl 20.000 kile (513.180 kg.) buğdaydan pişirecekleri 8.000 kantar (451.592 kg.) peksimeti teslim edeceklerdi. ... Bunun karşılığında devlet pişirme ücreti olarak peksimetin kantarı başına 38 akçe ödeyecekti. Hacı Nureddin ve kardeşi Donanma-yı hümayun kalyonları Tersane-i Amire'de kışladıklarında kalyonları muhafaza görevinde bulunan neferata da ekmek pişirip dağıtacaklardı. ...unun her kilesi için devlet 20 akçe pişirme ücreti ödeyecekti. ...Yıllık 8.000 kantardan fazla talep olursa Nureddin yine aynı fiyattan iş görecekti.” (s. 33)

İsakçı Anbarında pişirilen ve askere sevk edilen peksimetten arta kalanları İsakçı Kalesi anbarına taşınmış ve zaman geçtikçe üzerine toz ve toprak döküldüğü için ve kale dizdarı da vefat ederek yerine oğlu geçtiği için kimsenin bu peksimetten haberi olmamıştı. Ben kalenin tamirine görevli olarak oraya gittiğimde ve kalenin genişletilmesi için etrafını kazdırttığımda 3.000 kantardan fazla peksimet ortaya çıktı ve bunun bozulmamış ve yenilebilir durumda olduğu orduya bildirildi. (*Elli bir târîhinde sefer-i hümayûn vukû'unda İsakçı anbarları mevcûdundan tabh ve guzât-ı muvâhiddîne i'tâ olunan peksimâddan fazla kalanları İsakçı Kal'ası Anbarı'na tevdi' ü iddihâr ve zaman müirûnyyla üzerine toz ve toprak nüzûlüyle pinhân ve kimesnenin ve hattâ dizdâr-ı kadîmi fevt olup oğluna tevcih olunmaktan nâşi peksimâd olduğu ma'lûmu olmayup, bu hakîr-i pîr-taksîr seksen iki senesi kal'a-i mezburun ta'mûrine me'mûr buyurulduğum ecilden kal'a-i mezkûrun kebîr kal'asını tevsi' için hafîr etdiğimde üçbin kantardan mütecâviz peksimâd zuhûr ve hâs u beyâz ve me'kûl olduğu ve irâd kayd için vukû üzere Ordu-yı hümayûna arz u i'lâm etdirildi; Mustafa Kesbi, İbretnûma-yı Devlet (Tahlil ve Tenkitli Metin), Hazırlayan Ahmet Öğreten, TTK, Ankara 2002, s. 86-87.*

Yazar bölümün geri kalanında Hacı Nureddin'in göreve başladıktan hemen sonra karşılaştığı sorunlara yer verir. Bunların başında devletten alacaklarını tahsil etmesi ve tahsil ettiğinde ise geçmişe veya ileri yönelik olarak uygulanan fiyat indirimleridir. Diğer sorunlar Hacı Nureddin'in Karadeniz kıyılarında odun ve buğday sevki için kullandığı gemiye yerel yöneticiler tarafından yapılan müdahalelerdir. İlk sorun merkezi hükümetin özellikle savaş dönemlerinde nakit darlığı yaşamasından dolayı Hacı Nureddin'in elini kolunu bağlanmışken, ikinci sorun ise çıkartılan fermanlarla verilen imtiyazlar sayesinde çözülmüştür.

Rekabet ve Kaybedilen Görev başlıklı üçüncü bölüm (ss. 57-68) gerçekte devletle iş yapan yatırımcıların saraya sundukları arzuhallerinde belirttikleri kadar zor durumda olmadıklarını gösteren detaylar sunar. Çünkü, kitabın bir önceki bölümünde belirtildiği gibi Hacı Nureddin sürekli saraya başvurarak hizmeti karşılığında kendisine tahsis edilen Ahyolu cizyesi malını tahsil edemediğinden ve devletin tek tarafı olarak zaman zaman sözleşme şartlarına aykırı olarak peksimet fiyatlarını düşürmesinden şikayet etmişti. Buna rağmen, Nisan 1718'de Fokaz ve Dimitraki isimli iki kişi arzuhal sunarak *Hacı Nureddin'e ödenen pişirme ücretinden üç akçe noksana yani 32 akçeye bu işi yapacaklarını ve satın alacakları buğdayın her kilesinin Ün Kapanı'ndaki esar fiyatından, yani piyasa için resmi rakamlarla belirlenen fiyattan, 4 akçe noksan* (s.58) hesap edilmesi için teklif sunmuşlardır. Devlet, daha önce kürek cezasına çarptırılan Fokaz ve Dimitraki'ye güvenme konusunda tereddüt ederken, Hacı Nureddin bu ikilinin tekliflerindeki fiyatlarla hizmet vermeye devam etmeyi kabul etti. Ancak, Fokaz ve Dimitraki peksimetçibaşlık görevini elde etmek için fiyat indirimi yapmaya devam ettiler. Yazar, onların çok istekli olmalarını Hacı Nureddin'in 12 yıllık görevinde hatırı sayılır bir servet biriktirmiş olabileceği şeklinde yorumlamaktadır: *Fokaz ve Dimitraki'nin bu konudaki ısrarlarına bakılırsa yaklaşık on iki yıl yürüttüğü görevi sırasında Hacı Nureddin'in kazandığı para birilerinin ilgisini çekmişti ve piyasaya az da olsa yeni müteşebbisler çekmişti.* (ss. 61-62) Kısa süre sonra Fokaz ve Dimitraki'nin yeni teklifleri ve Hacı Nureddin'in bu tekliflere aynı karşılığı vermesiyle yeni peksimet ücreti kantar başına önce 30 akçe oldu. Yeni teklifleri 28 akçe olduğunda ise Hacı Nureddin buna karşılık vermedi. Böylece, ihaleyi kaybetmiş oldu. (ss. 62-63)

Ne var ki, Fokaz ve Dimitraki peksimetçibaşlık görevini iki sene bile gereği gibi yerine getiremediler. Bunun verdikleri düşük fiyatlı tekliflerden dolayı kar-zarar dengesini kuramadıkları için mi, yoksa Dimitraki'nin kısa süre sonra ölümüyle bu ikiliye kefil olan altı kişiden beşinin Fokaz'a olan finansman desteklerini kesmeleriyle mi ilgili olduğu belirsizdir. Ancak, sonuçta devlet tekrar Hacı Nureddin ile çalışmaya karar verdi. Uygulanacak fiyat ise Fokaz'ın devletle antlaştığı fiyat olan 28 akçe olarak kaldı. Burada ilginç olan, devlet Fokaz'dan alacaklarını Hacı Nureddin'in tahsil etmesini ve bu tahsilatı kendisine ödenecek ücretlere mahsup tutmasını istemiştir. (ss. 67-68) Bu durum, Osmanlı Devleti'nin bir çok idari ve mali işleri şahıslara bıraktığı 18. yüzyıl idari karakteriyle uyumlu görünmektedir.

Dördüncü bölümün (ss.71-87) başlığı *Devlet İçin Üretim ve Servet*'tir. Bu bölümü yazar Hacı Nureddin'in edindiği servet ve bu serveti edinirken onun sarayla olan kişisel ilişkilerinin analizine ayırmıştır. Yazar, peksimetçibaşılık görevine yeniden getirildikten sonra iki vakfiye düzenleyen Hacı Nureddin'in içinde bir liman köşkü ile peksimet firmasının bulunduğu yalının Damad İbrahim Paşa'nın sadaret döneminde gözde semtlerinden biri olan Bebek'te bulunmasına ve Damad İbrahim Paşa'nın damadı ve onun yardımıyla Kapitan-ı Derya atanan Kaymak Mustafa Paşa'nın da aynı semtte ikametine dikkat çekerek, Hacı Nureddin'in Mustafa Paşa ile yakın ilişki kurmuş olabileceğine dikkat çeker. (ss. 81-82) Ancak, eldeki belgeler bunu kanıtlayacak bilgi vermemektedir.

Üretkenlikten Emekliliğe başlıklı beşinci bölüm (ss. 89-98) Hacı Nureddin'in işleri oğluna bırakması ve ailenin tarih sahnesinden çekilmesini ele alır. Bir kaç seneden beri işleri fiili olarak oğlu Salih'e devretmiş olan Hacı Nureddin 1737 yılında artık yaşlılığından dolayı işleri yürütmekte zorluk çektiğinden, oğlunun peksimetçibaşı olarak tayin edilmesi sunduğu arzuhalle talep etti. Böylece, emekliliğe ayrılan Hacı Nureddin'in 1742'de vefatından sonra oğlu Salih 25 sene peksimetçibaşı olarak devam etmesine rağmen onun ölümüyle kardeşi Abdülbaki baba mesleğini sürdürmeyi reddetti. (s. 95) Yazar, onun bu tavrını ağabeyi Salih'in devlete büyük miktarda borçlu olmasına bağlamaktadır. Nitekim, Salih'in vefatından hemen sonra fırınlardaki peksimet ve eşyalara el konuldu. Bundan sonra, devlet Hacı Nureddin'in 1707'de peksimetçibaşı atanmasından önceki sisteme geri döndü: Gümrük Emini Mehmed Ağa peksimet teminiyle görevlendirildi. Mehmed Ağa yine 1707 yılından önce olduğu gibi çeşitli esnaftan peksimet satın almayı tercih etti. (ss. 96-97)

Sonuç olarak, Aydın'ın eserinde önce sıradan bir esnaftan belki kişisel ilişkileri sayesinde devletin peksimet ihtiyacını karşılamayı üstlenen bir müteahhitliğe kadar yükselecek bir müteşebbisin hikayesiyle karşılaşırız. Osmanlı toplumunda günlük tutma veya hatırat yazma gibi edebi türler ancak 19. yüzyılda yaygınlaşmaya başladığından Aydın'ın bu çalışması titiz ve uzun süren arşiv araştırmasının ürünüdür. Bundan dolayı, Osmanlı tarih yazımında örnekleri çok azdır. Ayrıca, 18. yüzyıl Osmanlı sefer organizasyonlarında devletin ayanlara sıklıkla başvurarak ordunun işesini sağladıkları sıklıkla literatürde tekrar edilir. Eser bu bakımdan da, yani ayan kökenli olmayan müteahhitlerin devletle sözleşmeler yaparak sermaye biriktirebildiklerini göstermesi bakımından önemlidir.

Hamit KARASU
Yıldırım Beyazıt Üniversitesi